

תקציר

א. הרקע המדעי

מחקר זה שייך לשתי מסורות היסטוריוגרפיות: ראשית, היחס בין האימפריאליזם/קולוניאליזם לבין הרפואה המערבית בעת מפגשה עם תרבויות לא מערביות. שנית, הנרטיב של הגוף, או "ספרות הגוף" שדנה באופן בו הגוף הילידי חווה את הרפואה המערבית על בשרו בהקשר קולוניאלי. חוקרים בריטים, כמו David Arnold, היו הראשונים שעסקו בסוג זה של מחקר על הקולוניות הבריטיות בהודו ודרום מזרח אסיה. החוקרים האמריקנים מצידם, כמו Jean and John Comaroff, בחרו לעבוד על הקולוניות הבריטיות באפריקה והלכו, פחות ויותר, בעקבותיהם של עמיתיהם הבריטים. שתי הקבוצות בחרו לעבוד בתוך המסגרת התיאורטית של המחקר הפוסטקולוניאלי והפוסט-סטרוקטורליסטי, ושתיהן ערערו על הקידמה האירופית וגינו את התפקיד ששיחקו המדע והרפואה המערביים בעולם הלא-מערבי בהקשר של האימפריאליזם והקולוניאליזם.

במקביל לשתי קבוצות החוקרים הללו, הבריטית והאמריקאית, הופיעה קבוצת חוקרים הודים, כמו Ashis Nandy, שניהלו במהלך שניים או שלושת העשורים האחרונים דיאלוג מחקרי פרודקטיבי עם עמיתיהם הבריטים והאמריקנים.

בשל סיבה כל שהיא החוקרים הצרפתים והצפון אפריקנים, שעבדו על צפון אפריקה ונגעו בנושאי רפואה, היגינה, גוף וקולוניאליזם, בחרו לא לעבוד בתוך מסגרת תיאורטית פוסט-סטרוקטורליסטית ופוסט-קולוניאלית ונמנעו מכל ביקורת פוסטקולוניאלית, כמו Anne Marie Moulin, Mustapha Akhmissse. כמה מהחוקרים הצרפתים והצפון אפריקנים לא הססו לשבח את הקולוניאליזם בכלל ואת תפקידה "החיובי" של הרפואה המערבית בחברה הילידית הצפון אפריקנית בפרט. חוקרים מאוחרים יותר, גם אם הם מגנים את הקולוניאליזם, מציגים אף הם את הרפואה המערבית (הקולוניאלית) כאחד מההיבטים הנדירים והנאורים של תקופת הקולוניאליזם האפלה.

עד היום אין חוקרים צפון אפריקנים שעובדים על רפואה, היגינה, גוף וקולוניאליזם בתוך מסגרת תיאורטית ברורה ומוגדרת של מחקר פוסט-סטרוקטורליסטי ופוסטקולוניאליסטי. למותר לציין שגם אין חוקרים צפון אפריקנים הדומים לחוקרים ההודים שהוזכרו לעיל. למרבה האירוניה, כל החוקרים ההודים הפוסטקולוניאליסטים והפוסט-סטרוקטורליסטים הושפעו מפרנץ פאנון. בעשר עד חמש-עשרה השנים האחרונות הלכו חוקרים אלה אף אל מעבר לתפיסתו של פאנון; הם החלו מערערים על מדע, רפואה,

פסיכיאטריה ומודרניזציה בהקשר רחב ואוניברסלי, מחוץ לגבולות הצרים משהו של הקולוניאליזם והאימפריאליזם.

היעדרו של מחקר מסוג זה בולט באופן מיוחד בקולוניות הצרפתיות לשעבר בצפון אפריקה; מרוקו, אלג'יריה וטוניסיה. כמעט ואין להעלות על הדעת כי דווקא באזור בו פעל פרנץ פאנון חסרים חוקרים מסוג זה. עבודה זה מנסה למלא את החסר ולהוות החוליה החסרה שתקשר את המחקר על הרפואה הקולוניאלית (במסגרת התיאוריה הפוסטקולוניאלית והפוסט-סטרוקטורליסטית) בקולוניות הבריטיות לשעבר בהודו, אסיה ואפריקה עם מחקרים עתידיים מסוג זה על הקולוניות הצרפתיות לשעבר, מרוקו, אלג'יריה וטוניסיה. תקוותי היא שמחקר זה יפלט דרך למחקרים בצפון אפריקה ועליה - תחילה לפי דרכו של פאנון, ואולי לאחר מכן מעבר לתפיסתו של פאנון כדי לערער על, ולחקור את תפקידם של המדע, הרפואה והמודרניזציה בהקשר רחב וגלובלי, מעבר לגבולות הקולוניאליזם והאימפריאליזם הצרפתי בצפון אפריקה.

ב. נושא המחקר

השנים הנדונות במחקר זה משתרעות מ-1880 עד 1912, תקופה אותה אני מכנה התקופה ה"פרוטו-קולוניאלית". השימוש במושג "פרוטו-קולוניזציה" דומה לזה שעשה מישל פוקו במונח "פרוטו-קליניקה" כדי לציין את המוסד שקדם לקליניקה המודרנית במאה השמונה עשרה. ה"פרוטו-קליניקה" של פוקו הייתה מעין בית חולים בו נלמדו שיעורי רפואה, מקום שבו הרופא והסטודנט הבריא "מתבונן" בגופו של החולה ולומד וחושב על תחלואיו דרך הפרקטיקה מבלי שהתבוננות זו מלווה ברקע תיאורטי. ה"פרוטו-קליניקה" של פוקו הייתה עבור הקליניקה המודרנית מה שה"פרוטו-קולוניזציה" (1880-1912) הייתה עבור תקופת הקולוניזציה של מרוקו (1912-1956): שדה של ניסויים פרקטיים על גופם של המרוקנים לחיפוש אחר תיאוריות קולוניאליות חדשות עבור מרוקו בפרט וצפון אפריקה בכלל.

על אף שעבודה זו אינה מנסה להציע ניתוח או השחה (*mise en discours*) של הניסיון הרפואי המרוקני של המאות ה-18 וה-19, הרגשתי צורך לעשות צעד אחורה ולקרוא כמה מכתבי היד הרפואיים המרוקניים שנכתבו במרוקו ו/או במערב האסלאמי, אל-ע'ירב אל-איסלאמי (ספרד המוסלמית וצפון אפריקה הימי-ביניימית). מטרתי מאחורי קריאה זו היא כפולה: (1) לתפוס משהו מ"רוח הזמן" בשיח הרפואי ערב המפגש בין החברות הצפון אפריקניות והרפואה המערבית בצורותיה האימפריאליות ו"הפרוטו-קולוניאליות"; (2) להשוות בין כתיבה רפואית צפון אפריקנית ל"ז'אנר הספרותי" הרפואי שהיה מאוד פופולארי במאות ה-18 וה-19 באירופה. בנוסף לכך, צירפתי גם ז'אנר לא-רפואי - חומרים של תרבות עממית (כמו למשל שירים עממיים) מהגדה

הצפונית והדרומית של היס התיכון אשר עסקו באופן ישיר ועקיף בתגובות החברתיות והתרבותיות למגפות ולמחלות במהלך המאה ה-19 - במטרה להשוות בין הספרות הרפואית הצפון אפריקנית לספרות הרפואית האירופית בתקופה המקבילה. מתוך השוואה זו אני מעלה את השאלה הבאה: האם ההתקדמות המדעית והרפואית באירופה של סוף המאה ה-19 (כמו למשל גילוי קרני הרנטגן ושימושם הרפואי) שהתרחשה בצל המהפכה התעשייתית, דחפה את האירופים להבין, להמשיג ולחשוב את גופם באופן שונה מהמרוקנים והצפון אפריקנים אשר בקרבם גילויים מסוג זה לא התרחשו. כאן אני בודק האם ניתן לדבר על "שבר אפיסטמולוגי" בחשיבתם של האירופים והאם התרחש בכל שכבות החברה. בנוסף לכך אני בודק אם ניתן לזהות "שבר אפיסטמולוגי" נוסף בין הגדה האירופית של היס התיכון ובין הגדה הדרומית הצפון אפריקנית, או שמא מדובר היה ב"מכשולים אפיסטמולוגיים" שניתן היה לדלג מעליהם. אדון בנקודה זו לאור דיונים של Bachelard ו-Althusser בשני המושגים: "שבר אפיסטמולוגי" ו"מכשולים אפיסטמולוגיים" במחשבה המדעית האירופית. בחלק זה הבאתי כמה מקרי בוחן מתוך *הפתוות (fatwas)* והשאלות והתשובות הרבניות מסוף המאה התשע-עשרה מערים כמו פאס, טנג'יר וצפרו, במטרה לבדוק אילו שאלות רפואיות התעוררו בקרב המרוקנים, מוסלמים ויהודים כאחד, ואילו תשובות ניתנו עלי ידי מנהיגיהם הדתיים, והאם בתוך כל אלה היו הדים לגילויים המדעיים והחידושים הרפואיים שהתרחשו באירופה באותה העת. שאלה זו תידון בפרק 1.

במהלך התקופה הנחקרת בעבודה זו, היו לידע הרפואי האירופי שלוחות בצפון אפריקה כמו למשל International Sanitary Council (המועצה הסניטארית העולמית) בעיר טנג'יר, שני מכוני פסטור באלג'יר ובטוניס ומסדות הרפואה המיסיונרית האירופית (North African Mission). שני מכוני הפסטור, באלג'יריה ובטוניסיה, התנהלו כמעבדות קולוניאליות עבור מחקרים בתחום הפרזיטולוגיה ומיקרוביולוגיה. רוב הזמן הם ייצאו את הידע הרפואי שלהם לקולוניות אחרות, כמו למשל מרוקו, ואף למכון פסטור ה"אב" בפריס, ולא להפך. העובדה שמכוני פסטור הצפון אפריקנים תפקדו כמעבדות עבור המדע האירופי והשתמשו בארצות הכבושות ובחברותיהם כשפני ניסוי, אין בה כדי לומר כי הצפון אפריקנים לא שינו את הדרך בה תפשו את גופם, המחלות, המגפות והבריאות לאור השיח והפרקטיקה החדשים שמכונים אלו הפיצו דרך מרפאות, בתי חולים, בתי ספר, כתבי עת, עיתונים ועוד. החברה המרוקנית התנגדה לנורמות ואופני הפעולה הרפואיים החדשים ובאותה העת שיתפה פעולה עם אותם המוסדות אשר שקדו על החדרת התודעה הרפואית, הבריאותית והמדעית

החדשה לאוכלוסייה. יחד עם זאת, שיתוף פעולה זה לא מיתן את התנגדות האוכלוסייה המקומית לפרקטיקות של מוסדות אלה. יחסי שיתוף הפעולה-התנגדות בין כובש ונכבש היו חלק מהפרדוקס הקולוניאלי. (ראה פרק 2)

במהלך תקופת ה"פרוטו-קולוניזציה" דאגו הצבא הצרפתי, הטכנוקרטים, המפקדים, הרופאים – האנשים אשר עסקו בקולוניאליזם הלכה למעשה – להגדיר, ובאותה העת להגדיר מחדש, את המרחב המרוקני, לארגן ולארגן מחדש את גופם של המרוקנים בתוך אותו מרחב. גורמים אלה יצרו את ה"מרחב הקולוניאלי" לאחר שראשית בדקו את מה שאני מכנה "המקום הקולוניאלי" או "*colonial lieu*", בו הונח הגוף החברתי המרוקני על שולחן הניתוחים וגופו של היחיד עבר בדיקה מדוקדקת דרך עינה הבוחנת של הרפואה או מה שנקרא "*medical gaze*". אוכלוסיות נעקרו והוזזו ממקום למקום לפי הצורך וה(אי)היגיון של הצבא הצרפתי. מתוך השקפת עולמו של הקולוניאליזם נתפשו קבוצות אוכלוסיה מסוימות כראויות מבחינה פיסית ומנטאלית ואחרות כלא ראויות ל- *mission civilisatrice* והאג'נדה המשנית שלה "שיקומו של הגזע הילידי". על אף שהשיטה הייתה שייכת במקורה לפרויקט הקולוניאלי של צרפת באלג'יריה, כש"עבר" הצבא הצרפתי את הגבול מאלג'יריה למרוקו נזנח הפרויקט אך רק ברמה הדיסקורסיבית. על קרקע המציאות, כפי שעבודת מחקר זו תנסה להראות, הפרקטיקות הרפואיות והכוונות הגזעניות והסרג'וניות מאחוריהן דמו לטקטיקות בהן נעשה שימוש באלג'יריה. בהיעדר רקע תיאורטי, המפעל הקולוניאלי הצרפתי התמקד בפרקטיקה בזמן שחיפש פרדיגמה חדשה שתתאים למרוקו. המפעל ה"פרוטו-קולוניאלי" חילק את המרחב, המציא את ה- "*colonial lieu*" או המקום הקולוניאלי, הפריד בין גוף לגוף, ריפא כמה מהם והפך אחרים לחולים או למוגבלים ודרך פרקטיקות צבאיות ורפואיות הניח את הבסיס לחשיבה חדשה את ה"נורמלי" וה"פתולוגי" במרוקו. אדון בשאלה זו לאור הבנותיו של Georges Canguilhem בספרו *The Normal and Pathological* (פרק 3)

מתוך היחס של התנגדות-שיתוף פעולה בין כובש ונכבש נוצר סוג של "אינטימיות" בין השניים - אינטימיות שהולידה את הסובייקטיביות המרוקנית בקונטקסט של המודרניות הקולוניאלית. למחרת הקמתו של הפרוטקטורט הצרפתי ב-1912, שני צעירים מרוקנים, סלמי וחאג' מוסא, שעבדו כמה שנים כסייעים במרפאה של רופא צרפתי בשם ד"ר אבראד, כתבו בעזרתו שני מכתבים בכתב יד ושלחו אותם לגנרל ליוטה באופן אישי. כתב היד המקורי של שני המכתבים גרם לי מעין קדחת ארכיון. שני הסטודנטים המרוקנים ביקשו מליוטה להעניק להם מלגות לימוד על מנת שיוכלו ללמוד סיעוד בבית הספר לרפואה באוניברסיטת אלג'יר. הדרך בה

בחרתי לנתח את המכתבים מתמקדת יותר ב"קריאת" הטקסטורה הפיסית של המכתבים מאשר התוכן המילולי שלהם. אני מתייחס למכתבים כמו אל "טקסט עובדתי אילם" ו"תרבות חומרית" בעת ובעונה אחת. אני מתבונן באותיות, מרגיש את תבניתן, בוחן את הטקסטורה שלהם, מנסה לפענח את הצללים והסימנים שהשאירו על הנייר הארכיוני. אני "קורא" את המרקם של מכתבים אלה ודוחק לשוליים את הטקסט ואת הטקסטואליות שלו. המטרה מאחורי גישה זו היא להגיע להקשר הפיזי בו נכתבו שני המכתבים, להחיות את הדמויות בזמן הכתיבה, וחשוב מכך, לדמיין את סאלמי ואג'י מוסא במנותק ממה שאומרות שורות הכתב. להפוך את התוכן למשני. בהשראת התיאוריה הפנומנולוגית, אני מנסה לתפוס את "ההשלכה של הקיום האנושי" שמכתבים אלה מגלים, מעוררים השראה, מאפשרים לדמיין, ואומרים עם או בלי מלים, בתוך ו/או מחוץ לחומר שמתוכו הם התגלמו. (פרק 4)

שילובם של כל האלמנטים האלה עם היבטים אחרים ומקרי בוחן ספציפיים שיתוארו בעבודה זו, קושר את ההיסטוריות של הגוף המרוקני ותהליך המדיקליזציה שהוא עבר ערב הקולוניזציה דה פקטו של מרוקו. ניסיתי להראות בעבודה זו כיצד הפרקטיקות ההיגייניות והרפואיות בין 1880 ל-1912 (כמו למשל מבצעי חיסונים, חיטוי גופם של עולי הרגל, דרכונים סניטרים עבור עולי הרגל, מקלחות קולקטיביות בתחנות הסגר רפואי, בדיקות רפואיות בבתי חולים ובמרפאות, ניתוחים, עמידה בעירום מול עינם של רופאים ו/או אחים ואחיות צרפתיים) שינו בהדרגה את האופן בו המרוקנים הבינו ותפשו את גופם. במהלך המפגש של המרוקנים עם הרפואה המערבית בצורותיה ונורמות העבודה ה"פרוטו-קולוניאליות" שלה, שינו את המרוקנים והגדירו מחדש את האופן בו גופם היה קשור לאלוהים או לקוסמוס דרך הרפואה ההוליסטית, ולמנגנון הקולוניאלי דרך הרפואה המערבית. בדיוק ברגע זה החל הסובייקט המרוקני להפוך לטובתו את אותה הרפואה שהכובש כפה על הגוף הנכבש. מפנה הזה התרחש דרך תהליך משולב וארוך טווח של (1) פניה בו-זמנית לרפואה ההוליסטית והמערבית (ראה את המקרה של בן שיבה, פרק 3); (2) היחס הדו-ערכי של שיתוף פעולה-התנגדות לרופאים הקולוניאליים והמוסדות הרפואיים (ראה את המקרה של אוניית עולי הרגל, ליון, בפרק 3); (3) ההחלטה ללמוד סיעוד (ולאחר מכן רפואה) כדרך להבין, באופן רפואי, את הגוף, כדי לרפא אותו ממחלותיו ולבסוף לשחרר אותו ולהפוך אותו לסובייקט-אובייקט פוליטי.